

М. С. Сергеева

(Київ)

ОБРОБКА ТА ВИКОРИСТАННЯ ПОРОЖНИСТОГО РОГУ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Допис висвітлює проблему використання порожнистого рогу диких та свійських тварин у косторізній справі Київської Русі. Розглядаються ритуальний та побутово-практичний аспекти використання рогових чохлаів за археологічними, писемними та етнографічними матеріалами.

Ключові слова: косторізна справа, Поділ, роговий чохол, ритон, пастуший ріжок.

Одним з питань, яке поки що не знайшло достатнього висвітлення у літературі, є можливість використання у давньоруській косторізній справі порожнистого рогу свійських тварин (бика, кози), а також деяких диких (тур, зубр тощо). Порожнистий ріг та його фрагменти зі слідами пили неодноразово зафіксовані на давньоруських пам'ятках, а також скрізь у середньовічній та пізньосередньовічній Європі [Schofield, Vince, 1994, p. 111]. Іноді на окремих ділянках фіксуються великі скупчення зазначеного матеріалу, що може вказувати на його застосування у виробництві. Проте вироби з порожнистого рогу у давньоруських шарах практично відсутні. Навіть у Новгороді, де характер ґрунту сприяє кращому збереженню органічних матеріалів, виробів давньоруського часу з порожнистого рогу не виявлено [Смирнова, 1998, с. 7]. Отже, з одного боку, нема підстав твердити про скільки-небудь важливе значення цього матеріалу для давньоруських косторізів, проте, з іншого боку, наявність скупчень обпиленних рогів на деяких давньоруських садибах потребує пояснення. Вказані обставини змушують більш уважно звернутися до зазначеного виду сировини.

Порожнистий ріг — це кістковий стрижень, вкритий роговим чохлаом, що росте разом з кістковим стрижнем від основи рогу (рис. 1,

1). З роками він вкривається новими шарами рогової речовини. Це обумовлює його шарувату структуру. Досить тонкий біля основи, роговий чохол поступово потовщується, створюючи на верхівці твердий, так званий монолітний, кінець. Після вилучення стрижня залишається роговий чохол, який зазвичай називають просто рогом. Він і є тією сировиною, з якої у пізніші часи виготовляли різноманітні вироби. Властивості порожнистого рогу сприяють його використанню як сировини у косторізній справі. Він досить міцний і пружкий, що є важливим для деяких видів виробів (наприклад, гребенів). Порожнистий ріг піддається обробці навіть простим ножем і добре полірується. Полірована рогова поверхня має декоративний ефект. Описані властивості, а також доступність обумовили віддання переваги цьому матеріалу з боку косторізів пізнього середньовіччя та нового часу. Основною вадою порожнистого рогу є необхідність додаткових підготовчих операцій, пов'язаних з вилученням кісткового стрижня. Саме це могло бути однією з основних причин того, що у часи, коли щільний ріг диких копитних надходив до майстрів у достатній кількості, віддавали перевагу саме йому. Позитивною якістю щільного рогу є наявність досить потужного зовнішнього шару компактної речовини. Цей матеріал в'язкий і пружкий, його легко різати навіть без додаткової обробки, хоч часто на підготовчому етапі його попередньо розпарювали з метою більшого розм'якшення. У Київській Русі щільний ріг цілком переважає як сировина для косторізного виробництва. Щодо порожнистого рогу, за джерелами давньоруського часу у цей період простежується дуже вузька сфера його використання.

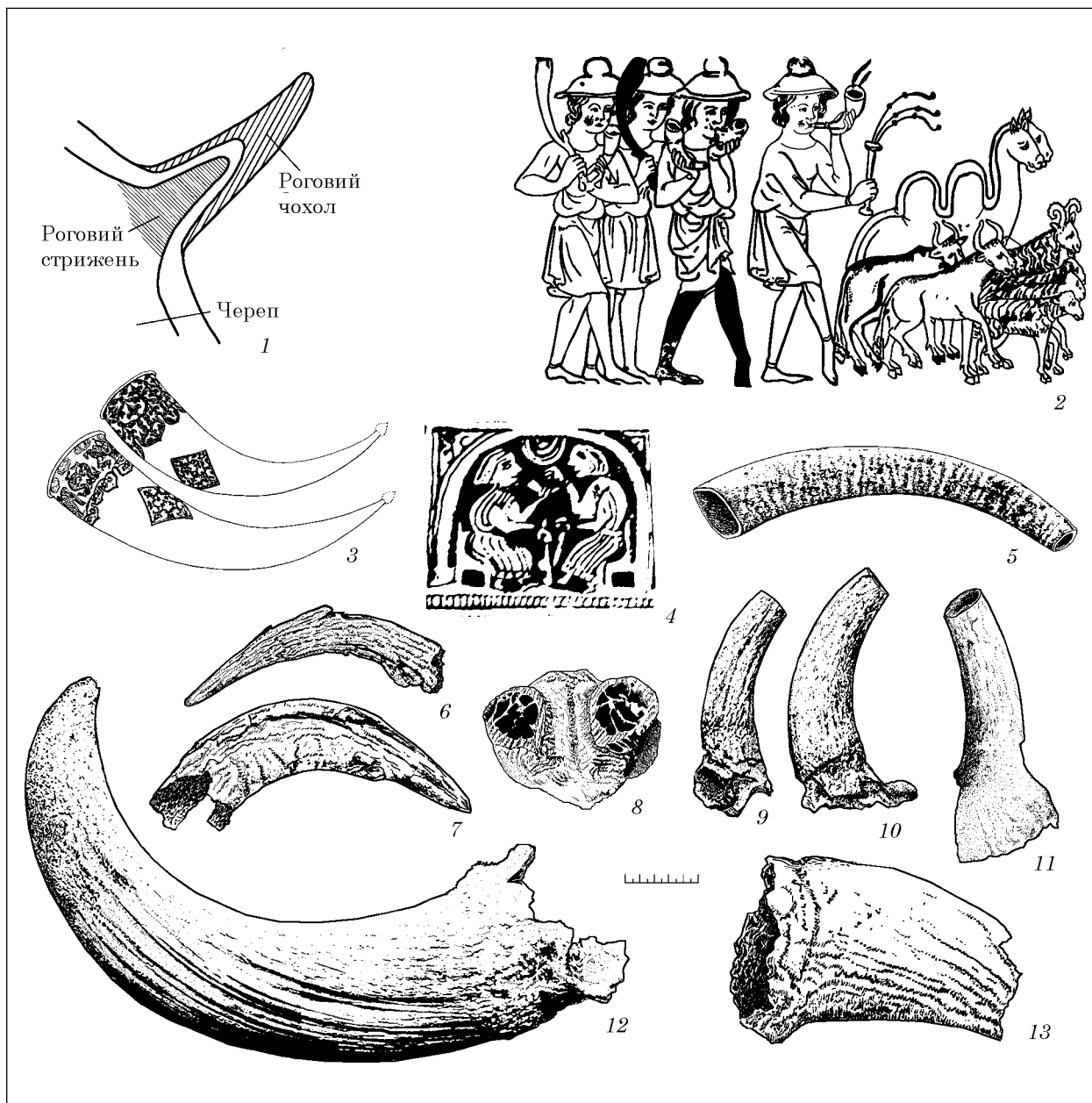

Рис. 1. 1 — структура порожнистого рогу; 2 — зображення пастухів з різками на мініятурі Веліставової Біблії 1340 р. (прорисовка мініятури з: [Staššiková-Štukovská, 1981, obr. 14]); 3 — ритони з турячих рогів з Чорної могили у Чернігові (за: [Рыбаков, 1949, рис. 18]); 4 — зображення людини з рогом на двостулковому наручній зі скарбу поблизу с. Городище Хмельницької обл. (за: [Якубовський, 1975, рис. 8, 3]); 5 — пастуший різок з с. Смоліно колишньої Мінської губернії (прорисовка з фотографії за: [Финченко, 1982, с. 89—90, рис. 5]); 6—7 — рогові чохла з Воїнської Греблі; 8 — череп кози з відпиляними рогами (Київ, Поділ, вул. Набережно-Хрещатицька, 9); 9—11 — рогові стрижні з відпиляними кінцями (9—10 — Київ, Поділ, вул. Оболонська, 12; 11 — Воїнська Гребля); 12 — роговий стрижень рогу тура (Київ, Поділ, Ярославський пр., 4); 13 — уламок рогового стрижня рогу тура (Київ, вул. Володимирська, 7—9; прорисовка з фотографії з НА ІА НАН України)

Найбільш відомими виробами з рогових чохлав були ритони з турячих рогів, які вважалися репрезентативним та культовим посудом. Судячи з мініятури Радзивилівського літопису, їх застосовували як посуд для пиття на князівських бенкетах. Турячі роги неодноразово згадуються у билинах, де вони виступають переважно в обрядовому контексті [Липец, 1969, с. 229—238]. З зазначеним контекстом пов'язана та-

кож людина з рогом (рис. 1, 4), зображена на двостулковому наручній зі скарбу, виявленого біля с. Городище Хмельницької обл. [Якубовський, 1975, рис. 8, 3]. Порівняємо новгородські зображення міфологічних істот (русалок), які також п'ють з рогів [Бочаров, 1983, рис. 81; 82]. Використання з цією метою порожнистих рогів великих тварин (насамперед турів) поширено у просторі і часі — від палеоліту до середньовіч-

ця, що обумовлено відповідним ставленням до цих великих тварин. Славнозвісні окуття турячих рогів з Чернігова [Рыбаков, 1949, рис. 18] (рис. 1, 3), які є справжніми творами мистецтва, демонструють ставлення до них як до коштовних та репрезентативних речей. Серед київських матеріалів не збереглося артефактів, що їх без сумніву можна трактувати як залишки посуду з турячих рогів. Можна згадати знайдений на Подолі залізний предмет, прикрашений позолоченою платівкою, який інтерпретовано як окуття рогу [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 60, рис. 17], проте така трактовка є гіпотетичною. В. Гончаров згадує знахідку турячого рогу у зв'язку з похованням за обрядом тілоспалення, що його було досліджено у 1955 р. на ділянці за адресою вул. Володимирська, 7—9. За визначенням В.І Зубаревої (Бібікової), рог належав дорослій самиці тура [Юра, 1955, л. 40 об.]. Тут також було виявлено плечову кістку тура і кістки барана та тазову кістку коня [Гончаров, 1957, с. 124—125]. Отже, зазначені тварини так чи інакше мали відношення до поховального обряду, проте згаданий рог не має відношення до ритуального посуду, оскільки збережений фрагмент був роговим стрижнем, а не чохлам, з якого могли виготовити ємність (рис. 1, 13).

Роги (точніше, рогові стрижні) великих диких копитних — турів або зубрів — без слідів обробки іноді зустрічаються, особливо у Києві. Отже, кияни якимось чином використовували кісткові матеріали, які належали зазначеним тваринам. Їх розташування на побутових пам'ятках поза контекстом використання заважає реконструкції їх конкретного символічного змісту, який міг актуалізуватися у повсякденному житті або господарській діяльності. Можна припустити, що вони зберігалися як мисливські трофеї або / та апотропеї. У Києві турячі роги іноді зустрічаються під нижніми вінцями будівель, що дозволяє трактувати їх як жертви, які практикували під час закладки житла. Зокрема, Я.Є. Боровський надає інформацію про два такі роги, підкладені під кут зрубу X ст., дослідженого на Подолі [Боровський, 1992, с. 73]. Аналогічний екземпляр було виявлено роботами Подільської експедиції 2001 р. (рис. 1, 12).

Можна припустити, за деякими аналогіями, що крім ритуального посуду з порожистого рогу виготовляли також простіші духові музичні інструменти — мисливські та пастуші ріжки. На території Південної Русі залишків подібних речей поки що не виявлено, проте загалом вони відомі як у середньовіччі, так і пізніше. Зображення пастуших ріжків є на мініатюрі Веліславової Біблії 1340 р. [Staššiková-Štukovská, 1981, obr. 14]. Використання рогових чохлам для виготовлення пастуших духових інструментів зафіксовано також в етнографії. Вони добре відомі, наприклад, у Поліссі [Назіна,

1989, с. 430—431]. Прикладом може стати пастуший рог з с. Смоліно колишньої Мінської губернії, який зберігається у фондах МАЕ (рис. 1, 5). Він виготовлений з рогу кози, має довжину 16 см, і на ньому можна відтворити кілька звуків натурального звукоряду. Пастух використовував описаний рог як сигнальний інструмент [Финченко, 1982, с. 89—90, рис. 5].

Як ритони, так і ріжки виготовлялися з рогового чохла, звільненого від стрижня. При цьому він зберігав природну форму рогу. Як нестійкий органічний матеріал чохла не зберігаються у ґрунті, проте згодом відходами від виготовлення ріжків можуть бути деякі рогові стрижні — цілі, але з відпиляними кінцями (рис. 1, 9—11). Принаймні їх форма нагадує форму ріжків.

У зв'язку з обробкою порожистого рогу слід окремо відзначити цікаву знахідку двох рогових чохлам свійських тварин, які походять з однієї з клітей у Воїнській Греблі (рис. 1, 6—7). Це поки що єдина відома нам знахідка спеціально знятих рогових чохлам свійських тварин на території Середнього Подніпров'я. Зазначені екземпляри не несуть слідів будь-якої обробки. Не виключено, що вони призначалися для виготовлення невеликих ємностей або сигнальних ріжків. Слід звернути особливу увагу на те, що обидва рогові чохлам походять з одного комплексу. Це дозволяє припустити особливий інтерес до цього матеріалу з боку конкретної людини, можливо, майстра, який опанував практику обробки цього виду сировини.

Інших способів використання порожистого рогу, крім наведених вище, на давньоруських пам'ятках не простежено. Виявленню дійсного місця рогових чохлам у виробництві заважає їх відсутність у давньоруських культурних нашаруваннях. Щодо розпиляних фрагментів рогових стрижнів, можна висказати деякі міркування з приводу сфери їх використання. Основну базу для цього дають київські матеріали, оскільки саме у Києві виявлені великі скупчення рогових стрижнів зі слідами пиляння [Сергеева, 2011, с. 48—50].

Обрізані або відпиляні роги свійських тварин у значній кількості траплялися на Десятинному пров., 8, розкопки 1939 р. [Шовкопляс, 1973, с. 110, рис. 1, 2], кілька рогів корови з відпиляними гострими кінцями були виявлені неподалік — у Десятинному провулку, 3 [Килиевич, Чернов, Брайчевская, 1979, табл. XII, 2]. Концентрація рогів на садибі, дослідженій у Десятинному пров., 8, на думку Г.М. Шовкопляс, могла свідчити про наявність тут косторізного виробництва, проте це твердження не можна вважати безспірним.

На можливе використання цього різновиду кісткової сировини можуть вказувати ма-

теріали з окремих садиб, що їх досліджено на Київському Подолі.

На ділянці, дослідженій на вул. Щекавицькій, 29, у рові, де містилися відходи косторізного виробництва, знайдено 22 відпиляні роги кози без будь-яких інших слідів обробки. Ще один ріг кози був у ямі, що також була пов'язана з косторізним комплексом (яма № 12). Окремі екземпляри належали рогам корови та барана. У найбільшій кількості роги корови були виявлені на садибі, дослідженій на вул. Оболонській, 12 на Подолі [Сагайдак, Сергеева, Михайлов, 1997, с. 34; Сергеева, 2011, с. 25]. Наявність на ділянці слідів різних ремесел: косторізного, бронзолivarного та склоробного, не дозволяє пов'язувати знахідку рогів виключно з косторізним комплексом. Серед матеріалів, що виявлені на Набережно-Хрещатицькій, 21, відомий розпиляний уздовж ріг корови. Із зазначеною ділянкою пов'язано насамперед склоробне виробництво, а косторізні матеріали репрезентовані незначною кількістю [Сергеева, 2011, с. 49]. Особливий інтерес представляє ділянка, досліджена на вул. Набережно-Хрещатицька, 9. Роги були виявлені у межах комплексу, пов'язаного зі склоробним та металургійним виробництвом. Косторізне виробництво тут не зафіксоване. Всього на дослідженій ділянці у межах двох розкопів було виявлено більше десяти рогів корови та кози зі слідами пиляння, у тому числі в одній з ям містилося три фрагменти черепів корови і череп кози з відпиляними рогами (рис. 1, 8), три фрагменти відпиляних рогових стрижнів корови тощо. Там само були виявлені й інші кісткові залишки [Сергеева, 2011, с. 50]. Цікавою знахідкою була кінцева частина рогового чохла, але без слідів обробки. Невеликі розміри цього екземпляру не дозволяють вбачати в ньому заготовку для будь-якої емкості типу ритона. Загалом, за даними з давньоруських пам'яток, наявні фрагменти рогів, розпиляних як поперек, так і уздовж.

Отже, порожнистий ріг, безсумнівно, використовували у виробництві, але яким чином? З наведених вище подільських прикладів видно, що в деяких випадках пиляні рогові стрижні містилися на садибах, де фіксувалося косторізне виробництво, але така ситуація простежувалася не завжди. У цьому зв'язку можна погодитися з В.Є. Фльоровою, яка цілком слушно зазначає, що само по собі скупчення рогу, навіть відпиляного або розрізаного на частини, не може бути однозначно визначено як свідчення рогообробки, якщо разом з ними не було знайдено заготовок, браку, або готових виробів. Це стосується також і щільного рогу, який широко використовували у косторізному виробництві, але насамперед слід звернути увагу на порожнистий ріг, для якого сліди пиляння є єдиним зафіксованим способом обробки вихідного матеріалу [Флерова (Нахапетян), 2000,

с. 99]. Деякі дослідники трактують скупчення порожнистих рогів як відходи миловаріння або сліди діяльності чинбарів [Смирнова, 1998, с. 6]. Проте відходи діяльності чинбарів повинні бути репрезентовані не тільки рогами, але й іншими кістками. Ріг також могли заготовляти як сировину для варіння клею [Флерова (Нахапетян), 2000, с. 99]. Виготовлення клею з сировини тваринного походження — технологія, широко відома у просторі і часі. Цей клей називається тваринним і визначається як «розчин природних органічних високомолекулярних речовин, екстрагованих або виварених з кісток, копит, міздри і луски» [Запаско, 2000, с. 321]. Клей з кісткових матеріалів могли використовувати для різних потреб, у тому числі для сполучення деталей з кістки з іншими частинами виробу, виготовленими з інших матеріалів, наприклад рогових накладок на луки з дерев'яною основою [Каминский, 1982]. Можливість клеїти кістку за допомогою тваринного клею може пояснити присутність відпиляного порожнистого рогу у межах косторізних комплексів, проте навіть у цьому разі вони мали суто технічне призначення. А присутність фрагментів порожнистого рогу у виробничих комплексах, пов'язаних з іншими видами ремісничої діяльності, може слугувати додатковим аргументом на користь їх трактування як технічної сировини. Загалом питання потребує подальших додаткових досліджень, які з точки зору вивчення стародавніх виробничих технологій можна вважати перспективними.

- Боровський Я.Є.* Світогляд давніх киян. — К., 1992.
- Бочаров Г.Н.* Резьба по кости в Новгороде (X—XV века) // Древний Новгород. История. Искусство. Археология. — 1983. — С. 111—140.
- Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А.* Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — 1979. — С. 38—62.
- Запаско Я.П.* Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. — Львів, 2000. — Т. 1.
- Каминский В.Н.* О конструкции лука и стрел северокавказских аланов // КСИА. — 1982. — № 170. — С. 48—51.
- Кирилович С.Р., Чернов С.М., Брайчевская Е.А.* Отчет о раскопках 1979 года Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции на территории Киевского детинца в усадьбе № 3 по Десятинному переулку // НА ІА НАН України. — Ф.е. — 1979/16а.
- Липец Р.С.* Эпос и Древняя Русь. — М., 1969.
- Назіна І.Дз.* Рог // Етнаграфія Беларусі. — Мінск, 1989. — С. 430—431.
- Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—93.
- Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С.* Новые находки древнерусского ремесла в Киеве // Древности, 1996. — 1997. — С. 31—37.
- Сергеева М.С.* Косторізна справа у стародавньому Києві. — К., 2011.

Смирнова Л.И. Косторезное ремесло средневекового Новгорода: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1998.

Финченко А.Е. Восточнославянские народные музыкальные инструменты в собрании МАЭ // Памятники культуры народов Европы и европейской части СССР / СМАЭ. — 1982. — Т. 38. — С. 82—93.

Флерова (Нахапетян) В.Е. Рогообработка в Саркеле — Белой Веже: сырье и технология // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — 2000. — С. 99—110.

Шовкопляс Г.М. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві // Середні віки на Україні. — 1973. — Т. 2. — С. 109—122.

Юра Р.А. Дневник № 1 Киевской экспедиции Института археологии АН УССР // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1955/4.

Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. — 1975. — Вип. 16. — С. 87—104.

Schofield J., Vince A. Medieval Towns. — London, 1994.

Staššiková-Štukovská D. K problematice sredoaurópských aerofynov 7—13 storocia // SIA. — 1981. — Ročn. XXIX. — N 2. — S. 393—422.

М. С. Сергеева

ОБРАБОТКА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛОГО РОГА В КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье рассматриваются возможности использования в Древней Руси полого рога диких (тур) и

домашних (корова, коза) копытных. Археологические источники свидетельствуют об использовании рога тура в ритуале (закладная жертва) и для изготовления ритуальных и репрезентативных сосудов. Пोलый рог домашнего скота могли применяться для изготовления духовых музыкальных инструментов. Использование этого вида костного сырья в косторезном ремесле не зафиксировано. Находки распиленных роговых стержней на усадьбах ремесленников разных специальностей могут свидетельствовать об использовании полого рога в качестве технического сырья (изготовление клея и др.).

M. S. Sergeeva

PROCESSING AND USE OF HORN IN KIEV RUS

The article deals with a possibility of use of horn of wild (aurochs) and domestic (cow, goat) ungulates. Archaeological sources testify to using aurochs' horn in ritual (foundation offering) and for ritual and representative vessels making. Horn of cattle could be employed for making wind musical instruments. Using of this kind of osseous raw material in bone carving is not fixed. The finds of sawed horn cores in the yards of craftsmen of different specialities could testify to use of horn as technical raw material (making of glue etc.).